
УДК 314.7: 314.17 (477)

У. Я. Садова, С. І. Князєв, Н. І. Андрусишин

Територіальна міграційна система України як чинник розвитку економіки, держави і суспільства

Розглянуто концептуальні засади формування територіальних міграційних систем (ТМС). Визначено особливості їх системної організації. Обґрунтовано зв'язок між чинниками формування ТМС й чинниками трансформації соціально-трудової сфери, реалізації прав власності на нові засоби виробництва (знання, інтелект), переходу до нової геопросторової організації українського суспільства. Визначено роль останніх у відновленні рівноваги економіки України.

Ключові слова: міграція, міграційний потенціал, праця, регіональний ринок праці, територіальна міграційна система (ТМС).

Постановка проблеми. Початок ХХІ ст. ознаменований значними змінами у розвитку економічного життя багатьох держав світу. Яскраве свідчення цього – чергова хвиля трудової міграції, яка, на відміну від попередніх, більш масова, організована, структурована. Її наслідки можна буде оцінити з часом, проте вже нині вони сигналізують про вплив на становлення середнього класу, розбудову інститутів громадянського суспільства тощо.

Види, напрями, масштаб потоків сучасної міграції є наслідками економічних трансформацій, котрі у свою чергу обумовлені як глобалізаційними, так і регіоналізаційними процесами. Міграція впливає на розвиток традиційних територіальних суспільних систем¹. Вона сприяє зміні їх економічного порядку. Водночас, міграція сама інституціоналізується, починає відігравати мобілізаційну роль (функцію) розвитку як

© У. Я. Садова, С. І. Князєв, Н. І. Андрусишин, 2013.

¹ Територіальна суспільна система розглядається на засадах геосферного підходу, запропонованого суспільною географією для вивчення суспільства, а саме як «складна система сфер: демографічної, соціальної, господарської, екологічної, політичної, культурної, духовно-релігійної, тощо, які перебувають між собою у взаємному зв'язку (генетичному і функціональному) і формують геопросторові єдності, починаючи від локальних і регіональних та закінчуючи глобальною». [4, с. 22].

традиційної, так й мережевої економіки². Це нова її роль, яка може бути осмислена крізь призму формування й розвитку територіальних міграційних систем (ТМС).

В Україні, яка вирізняється цілим спектром регіональних особливостей розміщення виробництва, увага до вивчення ТМС швидко зростає. Наразі ці процеси досліджуються доволі фрагментарно. Питання, які піднімаються вітчизняними фахівцями, часто носять вузькогалузевий характер. Надзвичайно мало праць, у яких увага акцентувалася б на вивченні економічних аспектів міграції з позиції оцінки «зрілості» форм її самоорганізації (територіальної, інституційної). Актуальність таких досліджень особливо висока. Адже в глобалізованій економіці XXI століття ефективність державного управління в країні визначатиметься впливом нових мережевих, в т. ч. міграційних, структур на розвиток економіки, держави, суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній економічній літературі існують різні теоретичні підходи до вивчення ролі міграції у розбудові національних економік. Серед них – неокласична (тимчасові географічні диспропорції на ринку праці як передумова міграційного ефекту), нова економічна (міграційний капітал як елемент відтворення системи споживання та розвитку заощаджень), сегментованого ринку праці (особливості міграційної мотивації щодо первинного та вторинного ринку праці), міграційних мереж (міграційні мережі як основа міграційної інфраструктури та міграційного бізнесу), кумулятивної причинності міграційного потенціалу (ріст міграції як фактор нової міграції). Не менш показовим є інтерес до її вивчення з позиції теоретичних концепцій соціального капіталу, економіки сімейної міграції, світового ринку праці, світових господарських систем, нового міжнародного економічного порядку, «pull-push». Особливу увагу привертають публікації авторів, які концентрують свої погляди на вивченні міграційних систем (Д. Мессі, А. Сімонс, Д. Ван де Каа, ін.) [1].

У царині вітчизняних економічних досліджень тема міграції не є новою. Показовим є доробок І. Лапшиної, Е. Лібанової, О. Малиновської, М. Рома-

² Мережева економіка – це традиційна економіка, доповнена інформаційними ресурсами та технологіями. Це середовище прямих і рівноправних взаємовідносин господарюючих суб'єктів ринку, що виникають внаслідок неопераційної позавиробничої спеціалізації економічної діяльності й індивідуалізації інтелектуальної праці і обслуговування яких відбувається на принципово новій технологічній основі - телекомунікаційних мережах (стійких інформаційних зв'язках у мережі Інтернет). Одним з системоформуючих чинників мережевої економіки є процес отримання, обробки та передачі інформації через мережу Інтернет. Мережева економіка реалізує функцію інноваційного чинника моделі випереджаючої модернізації.

нюка, І. Прибиткової, О. П'ятковської, О. Позняка, Є. Савельєва та інших. Зростає значення міждисциплінарного наукового дискурсу. Водночас, пошук шляхів вирішення проблем міграції крізь призму осмислення потенціалу територіальних міграційних систем носить обмежений характер. Недостатньо уваги приділяється вивченню системоформуючих чинників міграції на ринку праці, а з цим – подоланню дефіциту умов гідної праці, інституційних та інших викликів сучасного розвитку економіки.

Метою статті є окреслення концептуальних підходів до дослідження ТМС, обґрунтування їх ролі в розбудові економіки, держави, суспільства.

Виклад основного матеріалу. Серед економічних теорій [3, с. 40-50], у яких присутня тема ТМС, особливого висвітлення заслуговує теорія економічних мереж. У спеціальній літературі вона зустрічається як синтетична теорія міграції Дугласа Мессі [5, с. 3-26]. Суть теорії зводиться до трактування міграції як реакції праці (одного з головних чинників виробництва) на такі одночасно протікаючі процеси, як глобалізація економіки, політична інтеграція, соціальна трансформація, а також їх наслідку – глобалізації і одночасної регіоналізації ринку праці. Одним з принципів положень даної теорії є те, що міграція трактується не як недолік розвитку ринку, а навпаки, наслідок його змін³. Це особливо показово в умовах інформаційної ери. Адже міграція демонструє тенденції соціалізації ринку, його руху до гідної праці – гідної оплати праці, справедливих і безпечних умов праці, соціальних гарантій, права на професійне навчання і профорієнтацію, права на соціальне, медичне і пенсійне страхування і забезпечення. Ці параметри набувають особливого сенсу саме в ХХІ столітті.

У сутнісному виразі ТМС – це економічне явище, котре є регіональним ринком праці, позначеним дією додаткових міграційно зумовлених договорів і угод. Вони завжди формуються в умовах конкретного середовища. Чинники цього середовища здатні «продукувати» умови для додаткових ефектів у перспективі (результат синергії взаємозв'язків), виконання певних функцій (регуляторну, оптимізаційну, координаційну, локалізаційну, інформаційну).

Формуванню й розвитку ТМС завжди передують виникнення міграційної ситуації – стану міграційних процесів, напрямів і складу в даному місці у даний час. Така ситуація виникає за певних умов (стан його пасивності) та під дією чинників (стан його активності).

Генеральним чинником формування сучасних ТМС є не просто потреба населення в зміні місця його проживання, а зміні місця його доступу до праці

³ Дане положення добре підтверджується досвідом реформування економіки Польщі, де саме глобалізація «укріпила» національну безпеку держави).

(економічної діяльності). Такі потреби мають чітко виражений регіональний характер, який відображає територіальні відмінності географічного й соціально-культурного середовища, специфіку способу виробництва суспільних благ, особливості розміщення й розвитку рушійних сил. Кожен чинник відображає масштаби, рівень постійності, просторове охоплення явища трудової міграції.

Аналіз чинників формування ТМС слугує побудові моделей цих систем. Кожна така модель включатиме кілька базових підсистем: організаційно-територіальну, соціально-економічну, інституційну (рис. 1).

Загальні чинники ТМС мають історичний характер і є однотипними за своїм переліком. Вони дають змогу виділити ТМС як самостійне утворення. Ці ж чинники визначають розвиток ринку праці трудових мігрантів в цілому.

Спеціальні чинники ТМС носять адресний характер і мають чітко виражені просторово-часові горизонти дії. До їх числа відносять спільність території проживання мігрантів, систему їх розселення (мережу поселень), міграційно обумовлену інфраструктуру, час і тривалість міграційних переміщень, єдність цілей і механізмів регулювання міграційної ситуації.

Загальні і спеціальні чинники є факторами-стимуляторами формування ТМС. Слід сказати, що поряд з чинниками-стимуляторами є чимало чинників з протилежним знаком дії, так званих чинників-дестимуляторів, які стримують розвиток ТМС (відсутність цивілізованого ринку житла для трудових мігрантів, недосконалість систем найму робочої сили з числа трудових мігрантів, недостатній інститут реєстрації, низька територіальна та професійно-кваліфікаційна мобільність робочої сили, практика покарань господарюючих суб'єктів за залучення робочої сили з числа трудових мігрантів, якщо робота може виконуватися місцевим населенням тощо).

Загалом системоформуючими чинниками ТМС є:

- спосіб виробництва суспільних благ і територіальний поділ праці трудових мігрантів;
- розвиток відносин власності;
- рівень життя трудових мігрантів та ступінь їх економічної свободи як суб'єктів економіко-правових відносин;
- рівень готовності власників капіталу до розвитку економічної діяльності і їх потреба у праці трудових мігрантів;
- міграційна ситуація, етно-історичні та культурні традиції;
- рівень розвитку міграційної інфраструктури;
- інформація про регіональний ринок праці та його взаємозв'язки з суміжними ринками території;
- інші чинники обмеженої або невизначеної в часі сили дії (зокрема, темпи роздержавлення та приватизації, активність державної

Рис. 1. Чинники моделювання ТМС (Складено автором)

фіскальної і регіональної політики, інтенсивність міжнародних контактів і зв'язків в сфері праце використання).

В Україні усі вищепераховані чинники впливають на формування ТМС. Вони мають свою специфіку. З одного боку, вони є «продуктом»

сформованих у минулому зв'язків працевикористання, («прив'язані» до тих 400 локальних ринків праці, котрі «піднялися» у свій час навколо ядер міських систем розселення), з іншого – віддзеркаленням нових пострадянських тенденцій перерозподілу робочої сили й права власності на неї. Більше того, нині ТМС виходять за межі державного кордону України.

Дослідження характеру й природи зв'язків сучасної міграції з процесами розвитку економіки, держави і суспільства дають підстави сформулювати кілька положень.

По-перше, остання світова криза, яка хоча й є надзвичайно гнітючим явищем для держави, суспільства, його окремих громадян, проте дає багато інформації про нові ТМС. Це – початок, або ж органічний елемент ланцюга подій нової інформаційної (постіндустріальної) епохи. Вона має системний характер. Процес виходу з кризи – майже функціональний. Він проявляється ситуативно, через міграцію. Залежно від того, як «осідають» капіталовкладення, робоча сила, інтелект, так і формується нова геопросторова організація суспільства. На неї «нализуються» демовідтворювальні, економічні, соціальні відносини, – а далі й новий світовий міграційний простір (світове міграційне середовище), а також світова міграційна архітектура – каркас світової міграційної системи.

У травні-серпні 2013 року співробітниками Інституту регіональних досліджень НАН України проведено експертне опитування щодо найбільш гострих проблем організації життя та праці громад українських мігрантів, а також виявлення можливостей співпраці українського товариства з співвітчизниками. Ним встановлено, що українська міграція активно перетворюється у мережеву структуру, розвиває інституційні форми. Особливо цікавими виявилися дані опитування в Італії, Португалії та США, згідно з якими:

- понад 44% опитаних висловили готовність розпочати власну справу в Україні;
- серед можливих сфер економічної діяльності називають – сільське господарство (11%), готельно-ресторанний бізнес (7%), будівельну сферу, транспорт, освіту (по 5%), охорону здоров'я і соціальну допомогу (4%);
- стратегічно інвестиційно найпривабливішими є для них розвиток АПК (8%), а також послуги у сфері науки й освіти (6%).

Показово, що понад 60 % висловлюють наміри свого повернення на батьківщину, причому 20% з них – у найближчі 5 років⁴. Ці люди є

⁴ Згідно з обстеженням серед осіб, які орієнтовані на еміграцію з України, лише 8 % опитаних – однозначно, і ще 12% – з малим сумнівом..

носіями набутого досвіду, практики, культури. Вони в авангарді, навколо них можуть розростатися економічні мережі. Досвід цього є в Туреччині, Китаї, інших країнах колишньої еміграції.

Це перші кроки реінтеграції ідей, ресурсів, досвіду трудових мігрантів в Україну.

В Україні держава повинна так будувати свою політику, щоб іти їм назустріч. Вихід із ситуації, що склалася, слід шукати на шляху переходу до внутрішнього реінвестування економіки, причому галузей з високою часткою доданої вартості, реалізації політики імпортозаміщення, а в структурі експорту продукції – зосередитися на видах з глибокою переробкою сировини та на застосуванні нових технологій.

Раніше кожна область мала власну програму формування економічного обличчя: Миколаївська – суднобудування, Донецька, Луганська – важка, вугледобувна промисловість, Дніпропетровська – авіаційна, космічна галузь, Харківська, Львівська – електроніка, машинобудування тощо. Нині треба розробляти нові загальнодержавні програми соціально-економічного розвитку великих регіонів України, відродження потужних галузей промисловості на новій технологічній основі. Саме великі інноваційні виробництва (технологічні парки) здатні локалізувати навколо себе малий і середній бізнес, забезпечити створення робочих місць, сприяти поверненню мігрантів у країну.

У фінансуванні таких проектів доцільно ставити питання залучення розпорошеного на місцях міграційного капіталу. Його обсяги тільки через офіційну банківську мережу щорічно становлять понад 6 млрд. дол. США. Залучити цей вид фінансового ресурсу в економіку можна шляхом випуску міграційних облігацій. Досвід цієї роботи мають Індія, Ізраїль, Греція. Залучені кошти – джерело фінансування інфраструктурних проектів, будівництво об'єктів енергетичної сфери. І головне – це реальний спосіб створення робочих місць для дітей трудових мігрантів.

По-друге, сучасна міграція – економічна. Відтак, процеси слід регулювати економічними методами.

За результатами досліджень різних авторів⁵, сучасна економічна мотивація до виїзду за кордон сягає майже половину опитаних серед економічно активного населення України (при появі такої можливості).

В нашому опитуванні питання було поставлено по-іншому: яким має бути рівень заробітної плати, щоб не було економічної мотивації їхати за кордон.

⁵ Дослідження проведено при партнерстві Центру міграційних досліджень «Компас», Оксфордський університет, Великобританія, 2010-2012 рр.

Відповіді розподілилися на дві частини. У першому випадку вони стосувалися представників некваліфікованої праці, у другому – кваліфікованої.

Так, перша група включала тих, для яких достатнім називався рівень в 600-800 євро (чверть опитаних) та 800-1000 євро (ще для однієї частини). Загалом 60% опитаних відзначили, що рівень оплати праці, який починає мотивувати повернення трудових мігрантів в Україну має становити від 600-800 до 1200 євро.

Друга група – переважно представники кваліфікованої праці – рівень заробітної плати назвали не нижче 2000 євро.

Це свідчить, про те, що для відновлення економічної рівноваги в Україні треба реформувати систему оплати праці.

До цього слід додати, що на фоні гострої боротьби за зайнятність українська трудова міграція не лише витримує конкуренцію на зовнішніх ринках праці, але й розглядається як потужний чинник транспортування на рідну землю нових соціальних стандартів. Адже що нині найбільше притягує українського мігрантів у Європу? Це – соціальні стандарти у галузі оплати праці, зайнятості. За нашими оцінками, понад 80% українських трудових мігрантів ніколи не повернуться на батьківщину при оплаті праці на рівні прожиткового мінімуму. Показовими є порівняння стандартів й у сфері організації повсякденного життя. Понад три чверті опитаних нами мігрантів говорять про потребу покращення морального стану. Нині ми знаємо про вимоги, наприклад, фінансових установ щодо зміни в Україні тарифної політики. Але дієвих кроків мало. Усе це свідчить про те, що українській державі слід більш наполегливо працювати над питаннями організації соціальних стандартів в Україні, залучати приклад, досвід, імідж у цій царині європейських структур. Це те, що зрозуміле людям, буде зближувати нас з Європою. Бо коли ми проголошуємо слово «Європа», то на підсвідомому рівні спрацьовують асоціації гідного рівня оплати праці, медицини, освіти, культури, соціального захисту.

По-третє, в нових ТМС утверджується власність на знання, інтелектуальна власність. Цей процес виступає чинником перетворень у сфері найманої праці, де поряд з нею виникають нові форми її організації – власна, громадська, суспільна, освітня. Перехід на раціональнішу модель організації соціально-трудова відносин означає не просто усі інші види зайнятості, але й існування відповідного механізму формування доходів. Цікавою на цьому фоні є ідея Пітера Гротіана щодо розробки моделі суспільства кількох видів праці (найманої, власної, громадської, суспільної, освітньої), в якій кожному виду протиставляється окремих «портфель з доходом». По суті це варіант перерозподілу покриття тягаря державних витрат за рахунок участі

населення (не лише мігрантів) у суспільній праці, створення кращих можливостей отримати освіту, взаємодопомоги громадян. Такий механізм, має скоротити видатки людей і зробити їх менш залежними від найманої праці. У державі завдяки цьому вивільняться гроші на інвестування у громадську працю, а не в управління соціальним забезпеченням.

По-четверте – існує статистико-облікова передумова збалансованої розбудови вітчизняної економіки. Україна повинна володіти інформацією не лише про існування національної міграційної системи, але й мати перелік причин та наслідків самодостатності на основі моделювання і розрахунку її критичних меж, ефективності функціонування міграційних організацій як структурно-координаційних ланок загальної міграційної архітектури. Окрім того, надто прямолінійні та монолітні трактування територіальної міграційної системи та їх внутрішні характеристики далеко не повною мірою відображають її сучасний стан.

По-п'яте – геокультурний аспект відновлення рівноваги економіки України й підвищення рівня добробуту її громадян. У цьому плані доречно згадати про українських учених, котрі наголошували на високій ролі держави у формуванні свого дому.

Достойно продовжуючи справу Івана Франка, Євген Маланюк вказував на існування геокультурного «європейського круга», у якому місце України визначене історично. «...Наша бо земля, – писав видатний син свого народу, – протягом довгих століть належала до антично-грецького кругу, до кругу античної культури Еллади – родовища пізнішої культури і Риму, і Європейського Заходу... знаходилася в крузі... єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якого частини, варіанту, витворилася геть пізніше західна культура... вся західна цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою... До цього кругу не належала тоді ані середня, ані Західня Європа, ані сусідні нам... народи. Ми були північною окраїною, північним сегментом цього культурного кругу, що його так розширив... Александр Македонський. І так небезпечно розтягнув був той круг на південь і далеко на схід...» [2, с. 11].

Сучасна трудова міграція знову демонструє системні засади його організації.

Перелік заходів вирішення міграційних проблем великий. Проте, у даному випадку більш важливою є конкретизація цілей нової міграційної політики та інструментів її реалізації в контексті відновлення економічної рівноваги України.

Таким чином, українська держава змушена реагувати на міграцію. Осмислення її значимості, як системного фактора розвитку ринку праці, відбувається через формування і розвиток ТМС. Останні допомагають «організувати»

процеси глобального економічного переходу України до спільного ринку і нових економічних, політичних й соціальних відносин. На фоні надзвичайно швидкого руйнування традиційних економічних і соціальних зв'язків, витіснення людей зі звичного способу життя, ТМС показують, чому з'являються нові мобільні групи носіїв трудового потенціалу, котрі власне через міграцію реалізують цілі підвищення економічного добробуту. Потоки міграції йдуть не з країни, регіонів, а з областей, де відбувається трансформація регіонального ринку і включення його у глобальну економіку.

Список використаних джерел

1. Ивахнюк И. В. Международная трудовая миграция. М. : Экономический ф-т МГУ, ТЕИС, 2005.
2. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 80 с.
3. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; [наук. ред. У. Я. Садова]. – Львів, 2011. – 524 с.
4. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 22.
5. Massey D. S. Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration, *Population Index*, 56(1), 1990. – P. 3-26.

Садова У.Я., Князєв С.І., Андрусишин Н.І. Територіальна міграційна система України як фактор розвитку економіки, держави та суспільства.

Рассмотрены концептуальные основы формирования территориальных миграционных систем (ТМС). Определены особенности их системной организации. Обосновано связь между факторами трансформации социально-трудовой сферы, реализации прав собственности на новые средства производства (знания, интеллект), становления новой геопространственной организации украинского общества и факторами формирования ТМС. Определена роль последних в возобновлении равновесия экономики Украины.

Ключевые слова: миграция, миграционный потенциал, труд, региональный рынок труда, территориальная миграционная система (ТМС).

Sadova U.Ya., Knyazyev S.I., Andrusyshyn N.I. The Territorial Migration System of Ukraine as a Factor in the Development of the Economy, State and Society.

The conceptual bases of formation of the territorial migration systems (TMS) is considered. The system for their organization outlined. Link between the factors of transformation of the social and labour sphere, implementation of new means of production (knowledge, intelligence), the establishment of a new organization of Ukrainian society and georeferenced factors formation TMS is justified. The role of the past in restoring the balance of economy of Ukraine is defined.

Keywords: migration, migration potential, labour, local labour market, territorial migration system (TMS).